

Öyküleyici Dünya Görüşlerinde İbrahim: Türkiye’deki Hristiyan-Müslüman Sohbetler aracılığıyla Karşılaştırmalı Teoloji Yapmak Üzerine Düşünceler¹

George Bristow

İbrahimi terimi inançlar-arası temas alanında yaygın olarak kullanılır. Ama İbrahim’in Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında hangi ölçüde ortak bir zemin oluşturduğu tartışmaya açıktır. Bu konuyu doğru bir şekilde ele alabilmek, Kutsal Kitap’taki ve Kuran’daki İbrahim ile ilgili ana metinlerin, Hristiyanların ve Müslümanların bu metinler hakkındaki kabul görmüş anlayışlarını da kapsayan *karşılaştırmalı* bir *teolojik* incelemesini gerektirir. Bu makalede Hristiyanların okuduğu Yaratılış bölümünden seçilmiş İbrahim anlatısı ile Müslümanların okuduğu Kuran’daki İbrahim anlatılarının karşılıklı bir kıyaslamasını sunacağım.² Kutsal Kitap’taki metinleri incelerken uyguladığım yorumsal yaklaşım genellikle “Kutsal Kitabın teolojik yorumu”na dayalı olacaktır.³ Bu standart yaklaşım, Kutsal Kitap metinlerine şu anda sahip olduğumuz halleriyle odaklanır ve Yeni Antlaşma metinlerini tek bir Kutsal Kitap çerçevesinde Eski Antlaşma Metinlerinin devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde görür.⁴ Burada sunulan İslami metinler Kuran üzerine olan çalışmam⁵ ile İbrahim’i öğretilerinde ve uygulamalarında nasıl kullandıklarıyla ilgili kıdemli Türk imamlarla yapılan kapsamlı röportajlardan derlenmiştir.

Yaratılış ve Kuran’daki başlıca İbrahim anlatılarını özetledikten sonra, bu anlatıları kıyaslayan ve beş belirgin karşılaştırma yapan bir yaklaşım uygulayacağım.⁶ Bu yaklaşım İslami içeriklerin Kutsal Kitap yorumlarıyla buluşturulmasını gerektiren bazı

¹ Bu makale İngilizce olarak şöyle yayınlandı: George Bristow, "Abraham in Narrative Worldviews: Reflections on Doing Comparative Theology through Christian-Muslim Conversation in Turkey," in *Biblical Interpretation in Islamic Context: Qur'anic Conversations*, ed. Danny Crowther, et al., Routledge Biblical Interpretation in Islamic Context Series (New York: Routledge, 2017).

² Bu materyali oluşturan içeriğin çoğunluğu detaylı olarak kitabımda yer almaktadır: *Sharing Abraham?: Narrative Worldview, Biblical and Qur'anic Interpretation and Comparative Theology in Turkey* (Cambridge, Mass: Doorlight Academic, 2017). Bir Hristiyan-Müslüman bakış açısı karşılaştırması olduğu için İbrahim ile ilgili *Yahudi* bakış açısına ait yorumlar aynı ölçüde çalışmama dahil değildir.

³ Bu yaklaşım ile ilgili bkz. Kevin J Vanhoozer, "Introduction," in *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, ed. Kevin Vanhoozer (Grand Rapids: Baker Academic, 2005), 24.

⁴ Bkz. Craig G. Bartholomew, *Canon and Biblical Interpretation*, The Scripture and Hermeneutics Series (Grand Rapids: Zondervan, 2006). Tezimde İbrahim ile ilgili Yeni Antlaşma’da yer alan referansların İsrail’in Tanrısının İsa Mesih aracılığıyla yakın zamanda ne yaptığı konusunda *bir fikir birliği* oluşturduğunu savunuyorum. Bristow, *Sharing Abraham?*, 77-79.

⁵ Buna Kuran’ın İngilizce ve Türkçe çevirilerinde (*meal*) bulunan geniş ölçüde kabul edilmiş İslami tefsir notları dahildir. İngilizce kaynaklar arasında şunlar var: Abdullah Yusuf Ali, "Quran English Translation and Commentary," <http://www.quran4u.com/Tafsiraya/Index.htm>. Muhammad Asad, *The Message of the Qur'an*, Kindle ed. (The Book Foundation, 2008). Syed Abu-Ala' Maududi, "Surah Introductions to the Qur'an," Center for Muslim-Jewish Engagement, University of Southern California, <http://www.cmje.org/religious-texts/maududi/index.php>. Türkçe kaynaklar arasında da şunlar var: Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., 1995). Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 21 vols. (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2003). ve H. Tahsin Emiroğlu, *Esbab-I Nüzul: Kur'an Âyetlerinin İnş Sebepleri Ve Tefsirleri (Qur'anic Verse Revelation Context and Interpretation)*, 15 vols. (İstanbul: Yasin Yanınevi, 2013).

⁶ Aksi belirtilmediği takdirde tüm Kuran ayetleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan “Kuran’ı Kerim” mealinden alınmıştır: <http://mushaf.diyanet.gov.tr/>. Kutsal Kitap’ın Türkçesi için Kitabı Mukaddes Şirketi tarafından yayınlanan “Kutsal Kitap” çevirisi kullanılmıştır. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi 2001.

karşılaştırmalı teolojik meselelere ışık tutmaya yardımcı olabilir. Farklı dünya görüşlerini ifade eden ve kısmi olarak örtüşen hikâyeler üzerinde çalışmak, beni bir Hristiyan olarak Kutsal Kitap'taki vurgulardan büyük ölçüde farklı bir resim çizen İslami anlayışlarla ilgili bir uğraşa yöneltti. Bunun yanında kendi yorumumun hangi açılardan değişmesi ya da netleşmesi gerekebileceğini de göz önünde bulundurdum. Bu ayrıca diğer bağlamlarda pek aktif olmayabilen bir Kutsal Kitap anlayışını da Hristiyan tanıklığı adına netleştirdi.⁷

Yaratılış'taki İbrahim Anlatısı

Kutsal Kitap'taki haliyle Yaratılış 11-25, başlıca karakterlerini Tanrı (Yahve), İbrahim, Lut, İbrahim'in eşleri Saray ve Hacer, oğulları İsmail ve İshak'ın oluşturduğu devamlı bir hikâyeyi anlatır.⁸ Bu anlatının ana kısmının çerçevesini Terah'ın Harran'daki soyuyla ilgili parçalar oluşturur (Yar.11:27-32 ve 22:20-24) ve her ana parçanın bir diğeriyle oldukça açık bir şekilde bağlantılı olduğu ve birbirini yansıttığı bir düzen içinde yazılmıştır.⁹ Tanrı'nın İbrahim'e olan çağrısı (12:1-9) İshak'a verdiği buyrukla uyumludur (22:1-19). Saray ve İbrahim'in Mısır'da Firavunla karşılaşması (12:10-20) daha sonradan Avimelek ile olan karşılaşmalarına benzer (20-21. bölüm).

İbrahim'in Lut ile ilk ayrılışı ve daha sonra Sodom'dan kurtarmak üzere bulunduğu müdahale (13-14. bölüm) İbrahim'in daha sonra Sodom'daki doğru kişiler ve Lut'un kurtulması için yaptığı aracılıkla örtüşmektedir (18-19. bölüm). Tanrı'nın İbrahim'e verdiği vaat ve onunla yaptığı antlaşma (15. bölüm) vaadin yenilenmesi ve sünnet antlaşması ile benzenmektedir (17. bölüm).¹⁰ İsmail'in doğumu (16. bölüm) bu kompozisyonun merkezinde yer alır. Bu "düşüş-benzeri" olay hikâyesinin rekabet yüzünden daha da karmaşıklaştığı ileriki kısmının "dönüm noktasıdır".¹¹ Bu analiz Grüneberg'ün tüm anlatının ana temasının Tanrı'nın İbrahim'e verdiği çocuk vaadinin sorunlu bir şekilde gerçekleşmesi görüşünü

⁷ Timothy Tennent şu soruyu sorar: "Neden Hristiyan ilahiyat öğrencileri bugün Hristiyan müjdesine karşı en çetin meydan okumalardan birini yürüten bir milyar Müslümanı tamamen göz ardı ediyor? Güncel küresel gerçekliklerden haberdar, daha bağlantılı ve misyon-odaklı bir teoloji geliştirme konusunda bilinçli olmalıyız." Timothy C. Tennent, *Theology in the Context of World Christianity: How the Global Church Is Influencing the Way We Think About and Discuss Theology* (Grand Rapids: Zondervan, 2007), 49.

⁸ Elimizdeki anlatının bütünlüğünü destekleyen argümanlar için bkz. T. D. Alexander, *Abraham in the Negev: A Source-Critical Investigation of Genesis 20:1-22:19* (Carlisle, Cumbria: Paternoster, 1997), 102-10.

⁹ Rachel Yudkowsky, "Chaos or Chiasm? The Structure of Abraham's Life," *Jewish Bible Quarterly* 35, no. 2 (2007): 110-11. Ayrıca bkz. Gordon J. Wenham, *Genesis 1-15*, vol. 1, Word Biblical Commentary (Waco: Word Books, 1987), 263. Steinmetz çoklu kaynaklara yönelik kanıt gösterilen bu eşleşmelerin aslında özenle oluşturulmuş bir çatı altında net bir amaca hizmet ettiğini gösterir. Devora Steinmetz, *From Father to Son: Kinship, Conflict, and Continuity in Genesis*, 1st ed., Literary Currents in Biblical Interpretation (Louisville, Ky.: Westminster/John Knox Press, 1991), 63ff.

¹⁰ Bazıları 15 ve 16. bölümün 17:1-18:15 ile eşleştiğini söylüyor. Bunlara örnek olarak bkz. Bruce K. Waltke and Cathi J. Fredricks, *Genesis: A Commentary* (Grand Rapids: Zondervan, 2001), 20. Ayrıca bkz. K.S. Hong, "An Exegetical Reading of the Abraham Narrative in Genesis: Semantic, Textuality and Theology" (University of Pretoria, 2007), 247. Ben 16. bölümü tekil ve merkezi bir bölüm olarak görüyorum. Bu konuda Alexander ile aynı fikirdeyim: Alexander, 105. 18. Bölümün bütünlüğü Yahve 18:1'de görüldüğünde ve 18:33'te ayrıldığında görülebilir.

¹¹ David Klinghoffer, *The Discovery of God: Abraham and the Birth of Monotheism*, 1st ed. (New York: Doubleday, 2003), Kindle Location 2685-86.

desteklemektedir. Bu, vaat edilen ülke ve tüm ulusların kutsanmasıyla ilgili diğer bağlantılı vaatler için de hayatiydi.¹²

Kuran'daki İbrahim Anlatıları (kıssalar)

Kuran'da dört ayrı İbrahim hikâyesi çeşitli şekillerde tekrarlanır. Sekiz farklı surede geçen 1. hikâyede İbrahim tek yaratıcı Tanrı'ya bağlılığını ilan ederek, babasının ve akrabalarının putlarını reddeder.¹³ Onlarla tartışır ve değersiz heykellere tapınmamaları için onları uyarır. Bazı İbrahim anlatılarında İbrahim düşmanları tarafından ateşe atılır ama Tanrı tarafından mucizevi bir şekilde korunur. Bu hikâyenin Yaratılış ile bir benzerliği yoktur ama Kutsal Kitap'ta bulunmayan İbrahim'in hayatının ilk dönemleriyle ilgili bazı Yahudi hikâyeleriyle (özellikle *Jübile Kitabı* ile) benzerlik gösterir.¹⁴

Beş surede geçen 2. hikâyede İbrahim elçileri bir yemekle karşılar, ama onlar bu yemeği yemezler.¹⁵ İbrahim'in bu tuhaf davranışları hakkındaki endişelerini giderdikten sonra, elçiler özel bir çocuğun doğumunu haber verirler ve bu hem peygamberin, hem de karısının şaşkınlık içinde kalmasına sebep olur. Melekler Tanrı'nın kutsama amacını doğrularlar ve asıl görevlerinin Lut'un halkına yargı getirmek olduğunu söylerler. Hikâyenin iki farklı şeklinde de bu ziyaretin hemen ardından Lut'un halkı yok edilir (K 11:77-83; 15:61-77). Bu hikâyeler büyük ölçüde Kutsal Kitabın Yaratılış 18'deki ziyaret ve Yaratılış 19'daki Sodom'un yıkılışı hikâyelerine benzerlik gösterir.

Dört surede geçen 3. hikâyede İbrahim ve İsmail Mekke'de Kabe'yi inşa ederler.¹⁶ Tanrı bu yapıyı "âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı" olarak belirler. İbrahim ve İsmail'e orayı hac ibadeti için arındırmalarını buyurur. Buranın temellerini atarlarken etraftaki toprakların verimli olmaları, soylarının putperestlikten korunmaları ve "hac ibadetini" yerine getirmeleri için dua ederler. İbrahim ayrıca Tanrı'dan Mekke halkına bir elçi göndermesini ister ve Yargı Günü için bağışlanma diler. Bu hikâyenin Kutsal Kitap'taki anlatıyla hiçbir ortak yönü bulunmamaktadır.¹⁷

¹² Keith N. Grüneberg, *Abraham, Blessing and the Nations: A Philological and Exegetical Study of Genesis 12:3 in Its Narrative Context*, vol. 332, Beihefte Zur Zeitschrift Für Die Alttestamentliche Wissenschaft (Berlin: Walter de Gruyter, 2003), 9-10. Ayrıca bkz. Wenham, 1, 262.

¹³ Kuran 6:74-87; 19:41-50; 21:51-73; 26:69-102; 29:16-27; 37:83-100; 43:26-28; 60:4-7.

¹⁴ Bkz. Shari L. Lowin, *The Making of a Forefather: Abraham in Islamic and Jewish Exegetical Narratives*, Islamic History and Civilization (Leiden: Brill, 2006). *Jübile Kitabı* ile olan benzerlikleri şurada ele aldım: Bristow, *Sharing Abraham?*, 97-99.

¹⁵ Kuran 11:69-83; 15:51-77; 29:31-32; 37:99-113; 51:24-37.

¹⁶ Kuran 2:124-141; 3:95-97; 14:35-41; 22:26-33.

¹⁷ Firestone İslami ve sonraki Yahudi kaynaklarında, çöle bırakıldıktan sonra İbrahim'in İsmail'i ziyaret etmesiyle ilgili bazı kısıtlı paralellikler gösteriyor. Reuven Firestone, *Journeys in Holy Lands: The Evolution of the Abraham-Ishmael Legends in Islamic Exegesis* (Albany: State University of New York Press, 1990), 76-79, 210. Ama bu Yahudi kaynakları bir mabedin inşasından bahsetmiyor. Bu inancın kökeni için bkz. Gerald R. Hawting, "The Religion of Abraham and Islam," in *Abraham, the Nations, and the Hagarites: Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, ed. Martin Goodman, Geurt Hendrik van Kooten, and J. van Ruiten (Leiden ; Boston: Brill, 2010), 495-97. Hawting İbrahim ve İsmail ile ilgili sonraki Yahudi geleneklerinin bu inancı içermediğini söyler. Ayrıca bkz. Joseph Witztum, "The Foundations of the House (Q 2: 127)," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72, no. 01 (2009). Savunduğu fikir şu şekildedir:

4. hikâye tek bir surede geçer.¹⁸ İbrahim'in duasına cevap olarak Tanrı "uysal bir oğulun" doğacağını bildirir. Kuran'da ismi geçmediği halde İslami kaynaklarda bu oğulun genellikle İsmail olduğu düşünülmüştür. İbrahim oğlunu kurban ettiği rüyasını anlattıktan sonra, oğlu itaat etmeye istekli olduğunu belirtir. Baba ve oğlu Tanrı'ya "teslim olmuş" bir şekilde bu kurban verme işlemine hazırdır. Son anda Tanrı peygamberin sınavı geçtiğini bildirir; oğlunun kefareti "değerli bir kurban" ile öder ve onu kendisini "kutsayacak" bir soy ile ödüllendirir. Bu hikâye Yaratılış 22 ile ortak unsurlar barındırır ve sıklıkla onunla karşılaştırılmıştır.¹⁹

Yaratılış ile doğrudan örtüşme alanı Kuran'daki ikinci ve dördüncü hikâyelerle sınırlıdır ve Kutsal Kitap'taki İbrahim anlatısının çok küçük bir kısmı Kuran'da geçmektedir (sadece Yar.18-19 ve 22). Büyük ölçüde benzeşmeyen bu anlatıları anlamlı bir şekilde karşılaştırmak için uygulayacağım yaklaşım *anlatı ve dünya görüşü* arasındaki ilişkiyi değerlendirir. Çünkü anlatılar dünya görüşlerini hem yansıtır, hem de şekillendirir.²⁰ Bu yaklaşım aynı zamanda Yaratılış'taki İbrahim anlatısının büyük Kutsal Kitap anlatısı ile olan ilişkisi ve Kuran'daki İbrahim kıssalarının ait oldukları peygamber hikâye kalıbı ile olan ilişkisine dayanır.

Kutsal Kitap'taki anlatıları kapsayan yaygın Hristiyan dünya görüşü dört ana unsurdan oluşur: *Yaratılış*, *Düşüş* (bozulma), *Kurtuluş* (kurtarılma) ve *Tamamlanış* (yeni yaratılış).²¹ İlk üç unsur doğrudan Yaratılış anlatısıyla ilgilidir: Yaratılış (Yar.1-2), Düşüş (Yar.3-11), Kurtuluş tarihi (Yar.12 ve sonrası). Ama dördüncü bölüm vaat edilen yeni yaratılışa ya da tüm anlatının Tamamlanmasına yöneliktir. Benzer şekilde Kuran'a dayanan dünya görüşü, bu şekilde özetlenmesi çok yaygın olmasa da, kısaca üç unsur ya da bölümle temsil edilebilir:

"bu sahne Yaratılış 22 ile ilgili Kutsal Kitap sonrası görüşleri yansıtmaktadır. Bu argüman Kuran, Kuran yorumları, Rabinik kaynakları ve Süryani vaazlarının karşılaştırmasına dayalıdır (Özet)."

¹⁸ Kuran 37:83-113.

Ör: Norman Calder, "From Midrash to Scripture: The Sacrifice of Abraham in Early Islamic Tradition," *Le Muséon: Revue d'études orientales* 101, no. 3-4 (1988). Ayrıca bkz. Reuven Firestone, "Comparative Studies in Bible and Qur'an: A Fresh Look at Genesis 22 in Light of Sura 37," in *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction: Essays in Honor of William M. Brinner*, ed. William M. Brinner (Brill, 2000). Bkz. Shari L. Lowin, "Abraham in Islamic and Jewish Exegesis," *Religion Compass* 5, no. 6 (2011): 227-28.

²⁰ Bu yaklaşım ve model detaylı olarak kitabımın 2. bölümünde açıklanır: Bristow, *Sharing Abraham?*, 25-51.

²¹ Bazı çalışmalar Hristiyan dünya görüşünün Kutsal Kitap anlatısıyla ilgili yalnızca üç unsurunu sunmaktadır: *Yaratılış*, *Düşüş* ve *Kurtuluş*. Ör: Albert M. Wolters, *Creation Regained: Biblical Basics for a Reformational Worldview*, 2nd ed. (Grand Rapids: Eerdmans, 2005), 12. Brian J. Walsh and J. Richard Middleton, *The Transforming Vision: Shaping a Christian World View* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1984). Michael W. Goheen and Craig G. Bartholomew, *Living at the Crossroads: An Introduction to Christian Worldview* (Grand Rapids: Baker Academic, 2008), 32. Diğerleri *Tamamlanış*'ı da dahil ediyor, ör: Christopher J. H. Wright, *The Mission of God's People: A Biblical Theology of the Church's Mission* (Grand Rapids: Zondervan, 2010), Kindle Location 456. Kutsal Kitabın bakış açısına göre ardışık sıranın önemli olmasının yanı sıra, bunlar ayrıca sürekli ve eş zamanlı gerçekliklerdir. Yaratılışın, bozulmanın ve kurtuluşun etkileri yeni yaratılışa kadar devam eder. Kısa ve öz bir öyküsel dünya görüşü olarak antik "İman Kuralı" ile ilgili bkz. Paul M. Blowers, "The Regula Fidei and the Narrative Character of Early Christian Faith," *Pro Ecclesia* 6, no. 2 (1997): 202.

*Tevhid (Tanrısalsal birlik), Peygamberlik ve Ahiret.*²² Öyküleyici dünya görüşlerinin teolojik karşılaştırmasını kolaylaştırmak adına bu bölümleri üç çift halinde eşleştirdim:

Yaratılış-Düşüş – Tevhit (Tanrısalsal birlik)

Kurtarıma – Peygamberlik (peygamber rehberliği, hidayet)

Tamamlanma - Ahiret

Bu öyküleyici dünya görüşü eşleştirme çiftlerinin her birinde ortaklığın yanı sıra önemli bir uyumsuzluk da vardır. *Yaratılış-Düşüş – Tevhit* eşleştirmesinde Kutsal Kitap ve Kuran'ın Tanrı ve Yaratılış anlayışlarında geniş ortak payda bulunur çünkü her iki kitaba göre Yaratıcı Tanrı her şeyin kaynağıdır ve yarattığı varlıklara ihtiyaçlarını sağlar. Ancak Kutsal Kitap'ta tasvir edilen Tanrı'nın yaratılış içinde bulunması Kuran'da vurgulanan mutlak Tanrısalsal aşkınlıkla uyumsuzdur. İnsanlığın başlangıcıyla ilgili Kutsal Kitabın anlattığı hikâyede Adem İbrahim-İsrail tarihiyle soyağacı üzerinden bağlıdır. Kuran'daki Adem anlatısı ise Adem'i birçok peygamberden ilki olarak tanıtır. Kötülük anlatıları da farklıdır çünkü Kutsal Kitap kötülüğü Adem'in günahının evrensel boyuttaki etkileri olarak tanımlarken, Kuran Adem'in günahını sadece kendisini etkilemiş bir şey olarak sınırlar.

Kurtarıma – Peygamberlik eşleştirmesi açısından, Kutsal Kitap'taki anlatıda Tanrı'nın eylemleri Tanrı'nın peygamberlerinin hikâyelerinden önemli ölçüde farklılık gösterir. Kutsal Kitap'taki hikâye insanlığın umudunu bir halka bağlarken, Kuran'daki hikâyeler peygamberlerini reddeden halklara odaklanır. Kutsal Kitap'taki anlatı Tanrı'nın düşmüş olan insanlığı kurtarmak için gelişinden söz ederken, Kuran'daki anlatı Tanrı'nın unutkan insanlığa peygamberler aracılığıyla hatırlatma yapmasından bahseder.

Tamamlanma – Ahiret eşleştirmesi, uyarı bağlamındaki “Büyük Gün” tasvirinin Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yaygın olarak bulunmasına rağmen, Kutsal Kitap'taki “Tanrı'nın geri dönüşü” teması Kuran'daki ruhun “Tanrı'ya dönüşü” temasından farklıdır. Hristiyanlık'taki tekrar dirilme inancı, öncelikli olarak İsa'nın tekrar dirilişine dayalıdır. Bu Kutsal Kitap anlatısının doruk noktası ve Kutsal Kitap'taki vaatlerin gerçekleştiği yerdir. İslam'daki diriliş ve kıyamet inancı ise Yaratıcı Tanrı'nın aşkın gücü üzerinden yorumlanır.

İbrahim anlatılarını bu öyküleyici dünya görüşü kutuplarının ışığında analiz etmek faydalıdır çünkü hem Kutsal Kitap hem de Kuran'daki hikâyeler, parçaları oldukları daha büyük anlatılar ya da örgülerden neredeyse ayrılamaz konumdadır. Yaratılış'taki İbrahim anlatısı, kendisinden önce gelen başlangıç anlatısı ve İbrahim'in soyu üzerinden giden sonraki anlatılarla yakından ilişkilidir. Bunlar ayrıca sürmekte olan genel Kutsal Kitap anlatısının parçalarıdır ve Hristiyan dünya görüşünü hem şekillendirir, hem de

²² Murata ve Chittick bunları İslami görüşün “üç ilkesi” olarak tanımlıyor: Sachiko Murata and William C. Chittick, *The Vision of Islam, Visions of Reality* (New York: Paragon House, 1994), 43. Sarwar İslam inancının bu üç temelini *Tevhid, Risale ve Ahiret* olarak ele alıyor. Ghulam Sarwar, *Islam, Beliefs and Teachings*, 3rd ed. (London: Muslim Educational Trust, 1984), 18-40. Ayrıca bkz. Muhammad Abdullah and Muhammad Junaid Nadvi, "Understanding the Principles of Islamic World-View," *The Dialogue* VI, no. 3 (2011): 271. Türkçe özetlerde *Adalet* genellikle dördüncü unsur olarak dahil edilmiştir. Bkz. Ian S. Markham and Suendam Birinci Pirim, *An Introduction to Said Nursi: Life, Thought and Writings* (Farnham: Ashgate, 2011), 24.

bütünleştirirler. Benzer şekilde Kuran'daki İbrahim hikâyeleri, peygamber Muhammed de dahil olmak üzere tekrarlanan bir olay örgüsü oluşturan diğer peygamberlerin hikâyelerinden ayrılamaz konumdadır. Bu parçalar Kutsal Kitap'taki gibi art arda sıralanmamıştır ama birlikte peygamberlik kavramının bütüncül bir ifadesini oluştururlar ve Kuran'ın son peygamberi izlemeye yönelik çağrısı için uyarıcı “vaaz örneği” işlevini görürler.

İbrahim anlatılarını bu eşleştirmeli çerçevede kıyaslamak sıklıkla anlatılanlar kadar anlatılmayanları da gösterir. Bir hikâye diğer hikâyede karşılığı olmayan bir bakış açısı sunduğunda, diğer dünya görüşünü daha belirgin hale getirir. Aşağıda anlatılmayanların en anlatılanlar kadar önemli olduğu beş adet kıyaslamada bulundum.

1. İbrahim'in gençliği ve çağrısı: İbrahim bir “kahraman”

İbrahim'in aile geçmişinin seyrek halde bulunan anlatısı ve Yaratılış 11-12'de anlatılan çağrısı, Kuran'ın 1. hikâyesinde anlatılan İbrahim'in kahramanca hareketleriyle zıtlık gösterir. Kuran'daki İbrahim Tanrı'yı tanıyıp kendisini ona adar, putları yıkar, seçilmiş ülkeye gönderilmeden önce zulümlere göğüs gerer. Diğer yandan Yaratılış İbrahim'in gençlik yıllarını babasının ailenin bir kısmını Ur'dan Harran'a taşımasıyla sınırlı birkaç notla özetler. Burada Saray'ın kısırlığıyla ilgili kısa bir açıklama da yer alır (Yar.11:27-32). İbrahim'in daha sonra Tanrı'ya ‘Yeri göğü yaratan yüce Tanrı RAB’ (14:22) ya da “bütün dünyayı yargılayan” (18:25) hitaplarıyla seslenmesine rağmen, Yaratıcıyı nasıl tanıdığı ya da putperestler ile tartışmasıyla ilgili hiçbir şey görmüyoruz. Anlatıda İbrahim sadece Tanrı'nın yeni halkının babası olmaya *çağırılıyor* (12:1-3). Tanrı'nın çağrısı ve vaatleri İbrahim'in dindarlığından dolayı gelmiyor. Aksine, bunun böyle olmadığını işaret eden sebepler daha çok ağırlıkta. Bunlar Yeni Antlaşma'nın Yaratılış alıntılarında yalnızca hak edilmemiş “armağan” ya da “Tanrı'nın lütfunun sonucu” olarak vurgulanıyor (Rom.4:4-5; 9:11).

Diğer yandan Kuran İbrahim'in Tanrı'nın kimliğini yaratılışın kanıtlarından çıkarım yaparak tanıdığını ve putperest akrabalarıyla cesurca karşı karşıya geldiğini anlatır: “Ey kavmim! Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim” (6:78-79). Putperestliği açıkça reddedişi İslami dünya görüşü açısından model niteliğindedir. İslam “*hakka yönelen İbrahim'in dini*”dir (2:136). İbrahim yaygın olarak bütüncül *felsefi akıl yürütmenin* ilk örneği ve tüm tek tanrılı filozof-teologların öncüsü olarak görülmüştür. Röportaj yaptığım bazı Türk din adamlarına göre İbrahim'in bu özelliği İslam'ın mantık dini olmasının kalbinde yatar.

Kutsal Kitap'ta Musa ve İlyas gibi peygamberler putperest zorbalarla mücadele etmişlerdi, ama bu İbrahim'in Yaratılış kitabındaki rolü değildir.²³ İslami dünya görüşünde bu İbrahim'in kimliğinin merkezinde yer almaktadır ve iletişim kurduğum Türkler açısından Yaratılış anlatısında bu hikâyenin olmayışı oldukça rahatsız edicidir. Genel olarak Kutsal Kitap'taki İbrahim Kuran'dakinden daha az kahramanca niteliklere sahiptir. Kuran İbrahim'i

²³ Yukarıda belirtildiği gibi, Kuran'daki İbrahim'in gençlik öyküsü Kanona dahil olmayan Yahudi yorumsal anlatılarına benzerlik gösterir. Yeni Antlaşma'nın bu tür “Yahudi mitleri”ni tamamen reddettiğini ve İbrahim anlatısını yedi şekilde İsa'nın gelişinin ışığında kullandığını savunuyorum. Bristow, *Sharing Abraham?*, 99-105.

mükemmel doğruluğun örneği, her erdemin en iyi numunesi olarak gösterir: “Şüphesiz İbrahim, Allah'a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi. Allah'a ortak koşanlardan değildi” (16:120; karş. 53:37). Onun bu erdemi öncelikli olarak putperestlerden olmaması olarak tanımlanır fakat aynı zamanda Kuran'daki İbrahim her sınavı geçmiştir (Q2:124).²⁴

Ancak tüm insanların günahlı ve kurtulmaya ihtiyacı olduğu perspektifi açısından Yeni Antlaşma hem Yahudilik hem İslam ile bu noktada önemli ölçüde ayrılır. Çünkü İbrahim ve Davut da dahil olmak üzere tüm insanların günahlı olduğunu söyler (Rom.4:1-10).²⁵ Yaratılış anlatısı Yeni Antlaşma alıntılarını hem metindeki kahramanca hareketlerin yokluğu, hem de tartışmalı davranışların varlığı ile destekler görünmektedir. Yaratılış'ta yer alan İbrahim'in zayıflıkları (karısı hakkında yalan söylemesi) ve Saray'ın hizmetçisi Hacer ile birlikte olarak “düşüşü”, genel düşüş ve seçilmişlerin dahi hata yapabilmesi bağlamının bir parçasını oluşturmaktadır.²⁶

İslami metinlerin İncil'e dayalı olarak yorumlanması, İslami İbrahim anlayışının büyük ölçüde Yaratılış anlatısında bulunmayan bir hikâye tarafından şekillendiği fark edilirse daha doğru yapılabilir.

2. İbrahim'i ziyaret edenler kimlerdi?

İkinci uyumsuz alan Tanrı'nın yaratılıştaki ve anlatılardaki yakınlığı ya da dahil oluşudur. Bu konu doğrudan Yaratılış'ta ve Kuran'ın 2. hikâyesinde anlatılan ziyaret olayı üzerinden karşılaştırılabilir. Yaratılış 18'de Yahve, daha önce 17:1-22'deki belirışinden kısa bir süre sonra İbrahim'i ziyaret eder.²⁷ İbrahim “önünde duran üç adam” görmüş olsa da, hem kendisine hem de okuyucuya giderek daha anlaşılır olmaktadır ki, bunlardan bir tanesi bizzat

²⁴ Bir Türk yorumcu 2:124 ile ilgili “sınanma olmadan atama olmaz” diyor. Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri (Qur'an Tafsir in the Light of a New Understanding)*, 21 vols., vol. 2 (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2003), 213. Ama Müslüman yorumcular arasında bu sınanmanın içeriğiyle ilgili bir görüş birliği sağlanabilmiş değil. Bazıları vücut tüylerinin kesilmesi ya da hac töreniyle ilgili sınanmalardan söz ediyor. Bkz. Mahmoud M. Ayoub, *The Qur'an and Its Interpreters* (Albany: State University of New York Press, 1984), 152. Diğerleri ise itaat sınavlarına işaret ediyor: Tanrı'nın onu halkından ayrılmaya çağırması, Nemrut'un onu ateşe atması, meleklerin onu ziyaret etmesi, oğlunu kurban etmesinin buyurulması ve son olarak Allah'ın onu kendini teslim etmeye çağırması (bkz. 2:131). Ahmed Kalkan, *Kavram Tefsiri*, 11 vols., vol. 4, Kavram Tefsiri (İstanbul), 2089.

²⁵ Watson Pavlus'un iletişim içinde olduğu 1. Makkabiler, Özgürlük Kitabı (Jubilees), Philo ve Josephus'ta bulunan bu Eski Antlaşma metinlerine katılmadığını savunmaktadır: “Bunların hepsi İbrahim'i insanın Rab ile ilişki kurması konusunda bir örnek karakter ve rol model olarak göstermektedir” Francis Watson, *Paul and the Hermeneutics of Faith* (London: T & T Clark International, 2004), 268. İbrahim'in İnci Tapınak Yahudilerin “Süslü Kutsal Kitabı”ndaki mükemmel doğruluk örneği olarak sunulmasıyla ilgili bkz. G. Walter Hansen, *Abraham in Galatians: Epistolary and Rhetorical Contexts*, Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series (Sheffield: JSOT Press, 1989), 187-88.

Ör: Nuh'un sarhoşluğu, Lut'un isteksiz bir şekilde Sodom'u terk ettikten sonra kızlarıyla enest ilişkiye girmesi, İshak'ın karısıyla ilgili yalan söylemesi, Yakup'un kardeşinin ilk doğan hakkını almak için babasını kandırması, Yakup'un oğlunun Yusuf'u köle olarak satıp babasına durumu örtbas etmek için yalan söylemesi, Levi ve Şimon'un zalimlikleri, Ruben'in babasının cariyesi ile enest ilişkisi ve Yahuda'nın fahişe olduğunu sandığı geliniyle ilişkisi.

²⁷ Bu Rab'bin gelişi ve gidişiyle ilgili benzer açıklamalarda görülür: 17:21-22 ve 18:10, 14, 22. Benzer şekilde 21. bölümde, Rab'bin Saray'a “dönmesi” bir “ziyaret” olarak tanımlanır (21:1).

Yahve, diğer ikisi ise meleklerdir.²⁸ Yani Yaratılış'ta Yahve İbrahim ve Saray'ı ziyaret etmek üzere iki melekle birlikte gelir. Kuran'da ise onları ziyaret edenlerin tamamı meleklerdir. Yaratılış'ta Yahve meleklerle birlikte yemek yer. Kuran'da melekler dahi yemeğe katılmazlar. Yaratılış'ta Yahve ayrılmadan önce rica eden İbrahim ile kişisel olarak görüşür. Kuran'da ise İbrahim'in ricaları sadece reddedilir.

Kutsal Kitap'taki genel anlatı Tanrı'nın zaman ve mekana bir öncü olarak girişini ve İbrahim'e (Yar.12:7; 15:1-21; 17:1-22; 18:1-33), torunları İshak (26:2-5, 24-25) ve Yakup'a (28:11-22; 31:3-13; 32:24-30; 35:1-3, 9-13) birkaç yerde görüldüğünü açıklar. Görünme şekilleri değişse de, Tanrı bizzat ve açıkça orada bulunan, konuşan, gelip giden, sembolik antlaşma eylemlerine katılan, masaya oturan, ayakta duran ve konuşan bir varlık olarak tarif edilir. Daha sonra Kutsal Kitap'taki anlatıda Tanrı İbrahim'in soyundan olanlarının "aralarında oturmak" üzere Mısır'dan Çıkış'ta bahsi geçen tapınakta yaşamaya tenezzül edip gelir. Kanaatimce bu olaylar İbrahim'in Tanrısının beden alarak insanların arasına geldiği Yeni Antlaşma'daki tasviriyle uyumludur. Yuhanna'da ebedi Sözün beden almış hali olarak İsa der ki: "İbrahim doğmadan önce ben varım" (Yuhanna 8:58).²⁹ Hristiyan dünya görüşünde Tanrı insanların arasında yaşamaya tenezzül edip alçalmış ve yaratılışının içinde görünür olmuştur. İbrahim'in anlatısı da dahil olmak üzere birçok anlatı benzer sahneler içermektedir. Aşkın Tanrı alçalarak sadece evren dahilinde her yerde var olan haliyle değil, bizzat somut olarak, yerel gerçeklikte de görünür olmuştur.³⁰

Görüşüğüm Müslümanlar Kutsal Kitap'taki bu anlatının detaylarını Tanrı'nın aşkın ve kesin teklüğünü savunan Tevhit görüşleriyle uyumsuz buldular. Onlara göre Tanrı insanlarla meleklerin aracılık ettiğı peygamberler vasıtasıyla, yaratılıştaki "işaretleri" (tecelliler) ile ve adalet ile etkileşim kurar. Kendisini göstermez, sadece iradesini gösterir. Tanrı İbrahim'le konuşmuştur ama ona görünmemiştir.

Yaratılış'taki bu İbrahim hikâyesi, Hristiyan öyküleyici dünya görüşünün, Tanrı'nın alçalarak görünür olduğı ve nihai safhası beden almak olarak insanlara yaklaşma sürecine girdiğı kısmını oluşturur. Kuran'daki hikâyenin ifade ettiğı dünya görüşünde ise Yaratıcı bu şekilde alçalmaz. Aslında Kuran'da oluşturulan tasvir, bu açıdan Hristiyan dünya görüşüne karşı açık bir muhalefettir.³¹

²⁸ Rabinik görüşler sıklıkla Yahve'nin ziyaretini meleklerin ziyaretinden ayrı tutar. İlk Hristiyan yorumcular genellikle Rab'bi bu üç ziyaretçiden biri olarak görmüşlerdi: Emmanouela Grypeou and Helen Spurling, "Abraham's Angels: Jewish and Christian Exegesis of Genesis 18–19," in *The Exegetical Encounter between Jews and Christians in Late Antiquity*, ed. Grypeou and Spurling (Leiden: Brill, 2009), 186, 96.

²⁹ Tapınma çadırı/tapınak ile ilgili Yuhanna 1:14-18 ve 2:16-22 Rab'bin İsrail halkının içinde "çadır kurması" ifadesini kullanarak İsa'nın sadece tapınak değil, aynı zamanda orada halkıyla buluşan Rab olduğunu da söyler. Richard B. Hays, *Reading Backwards: Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness* (Waco: Baylor University Press, 2014), 82-86.

³⁰ Bu görüşle ilgili felsefi ve teolojik meseleler için bkz. K. Scott Oliphint, *God with Us: Divine Condescension and the Attributes of God* (Wheaton: Crossway, 2012).

³¹ Tanrı ile ilgili İslami incelemeler ve Kutsal Kitap tasvirlerinin reddedilişi üzerine bkz. Zulfiqar Ali Shah, *Anthropomorphic Depictions of God: The Concept of God in Judaic, Christian and Islamic Traditions: Representing the Unrepresentable* (Herndon, Va.: International Institute of Islamic Thought, 2010). Reynolds şunu savunuyor: "Kuran'ın aşkın Tanrı görüşüyle ilgili vurgusu ve özellikle Hristiyan beden alma görüşünü

3. Vaat edilmiş bereket mi peygamber rehberliği mi?

Bundan sonraki iki karşılaştırmam *Kurtarılma – Peygamberlik* dünya görüşleri ile ilgili konulara değinecek. Kutsal Kitap'taki Tanrı vaatlerde bulunur ve kurtarmaya gelir. Buna İbrahim'le başlamıştır. Tanrı'nın İbrahim'e Yaratılış 15:7'de verdiği söz Mısır'dan Çıkış 20:2 ile paralellik gösterir (“Seni köle olduğun ülkeden çıkararak Tanrının RAB benim”) ve İsrail'in Mısır'dan kurtarılmasıyla İbrahim'in *kurtarıldığını* ifade eder. Yeşaya'ya göre Tanrı kendisini “*İbrahim'i kurtaran RAB*” olarak tanıtır (Ysa.29:22).³² Kutsal Kitap'taki peygamberler Tanrı'nın ne yaptığını ve antlaşma kurduğu halkının nasıl tepki verdiğini anlatırlar. *Kurtarılma, kurtuluş* ihtiyacı içerisinde olan *düşmüş* insanlık ile ilişkilidir. İbrahim'in anahtar rolü Tanrı'nın antlaşma vaatlerini almak ve onlara inanmaktır. Kuran'da *Tanrı peygamberler gönderir ve onlara rehberlik eder*. Kendisini dinleyenleri Yaratıcıya teslim olmaya ve Tanrı'nın işaretlerini izlemeye yönlendirir. *Peygamberlik, unutkan* insanlığın *rehberlik* ihtiyacı ile ilgilidir. İbrahim burada model bir peygamberdir.

Yaratılış'ta Tanrı'nın İbrahim'e söylediği ilk söz bir vaat içerir: “Seni büyük bir ulus yapacağım, Seni kutsayacak, sana ün kazandıracacağım... Yeryüzündeki bütün halklar senin aracılığıyla kutsanacak” (Yar.12:1-3; karş. 18:18; 22:18).³³ Tanrı vaadini antlaşmalar yaparak (Yar.15 ve 17) ve antlar içerek (22) doğruluyor. Yeni Antlaşma'da İbrahim “vaatleri alan” (İbr.7:6; karş. 6:13-17) olarak anılır. İbrahim anlatısı Yaratıcının tüm uluslara bereket getirme girişiminin çığır açan bir aşamasıdır; bu yüzden sadece dünyaya tek tanrıçılığı tanıtmaya pek indirgenemez. Özel bir soy aracılığıyla ulaştırılan evrensel bereketlerin “Mesihsel” vaatlerini içerir ve Kutsal Kitap'taki büyük anlatı boyunca aşama aşama açığa vurulur. İbrahim'e verilen vaatler Kutsal Kitap anlatısındaki insanlık tarihinin kalbinde yer alır ve bu açıdan kapsam olarak evrensel, amaç olarak özeldir.

Yeni Antlaşma'da İsa'nın gelişi tüm ulusları kutsamayı amaçlayan bu ilahi girişimin sonucunu oluşturur. Tanrı İsa'yı vaadini gerçekleştirmesi için mükemmel bir şekilde “sahneye” çıkarmıştır (Elç.3:13-26; karş. 13:32-34). “İbrahim'in bereketi” İsa'nın yaptığı iş aracılığıyla gelmiştir ve Kutsal Ruh'un verilişi “Tanrı'nın müjdesi”nden daha önemsiz değildir. Tanrı'nın Oğlunu veriş (Yar.22'de olduğu gibi onu bağışlaması değil), ölümden diriliş ve vaat edilmiş Ruh'un ulusların üzerine dökülmesi hep İbrahim ile ilgili “müjde” temalarındandır.

Pek şaşırtıcı olmayabilir ama röportaj yaptığım Türkler bu noktada ortak bir zemin olarak kabul edebilecekleri bir şey bulmadılar. İsmail el Faruki'nin Kutsal Kitabın antlaşma

reddi, İslam'ın ilk olarak Hristiyan öğretilerinin yaygın olduğu bir ortamda yayılmaya başladığını işaret ediyor.” Gabriel Said Reynolds, *The Emergence of Islam: Classical Traditions in Contemporary Perspective* (Minneapolis: Fortress Press, 2012), Kindle Location 4370-72.

³² Yeşaya ayeti de Yaratılış'taki İbrahim'in soyu anlatısı gibi Tanrı'nın İbrahim'i kurtarışını Yakup'un soyunun geleceğiyle devamlı bir hikaye içerisinde bağlıyor. Rab bin İsrail'i esaretten kurtarışına yönelik vurgu için ayrıca bkz. Mısır'dan Çıkış 6:6; 13:3; 15:13; Levililer 19:36; Yasa'nın Tekrarı 5:15; 7:8; 13:10; 15:15; 26:6-8.

³³ Searle'nin işaret ettiği gibi, “niyetin yalnızca ifade edilmesi ile vaat” arasında büyük bir fark var. John R. Searle, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* (London: Cambridge University Press, 1969), 70.

vaatlerine yönelik itirazını destekliyor, bunları İslami dünya görüşüyle temelden uyumsuz buluyorlar:

“Eğer insan Tanrı’ya itaat eder ve iyilik yaparsa, bereket alacaktır” şeklinde bir şey ima ediyorsa antlaşma tamamen etik bir kavram olarak görülebilir. Ama İbranice Yazıtlardaki antlaşma böyle bir şey değildir. Daha çok bir vaat, Tanrı’nın “halkına” yaptığı tek taraflı bir iyiliktir. Antlaşmanın bu şekilde bir “vaade” dönüştürülmesi diğer yönüyle ırkçı bir seçimdir.³⁴

Kuran’da Tanrı İbrahim’e putperestlikle ilgili uyarıda bulunur, iman ve teslimiyet yolu hakkında açık bir rehberlik sunar. Bu doğru “yol” yönlendirilme durumu tüm peygamberlerde vardır ve daha çok İbrahim’in “din” yada “inancı” olarak ifade edilmiştir (2:130; karş. 3:83-85, 95; 12:38; 16:123; 22:78; 42:13). Kuran şu soruyu sorar: “İyilik yaparak kendini Allah’a teslim eden ve hanif (tevhidi) olan İbrahim’in dinine uyandan daha güzel din’li kimdir? Allah, İbrahim’i dost edinmiştir” (4:125).

İbrahim anlatılarının ikisinde de yer alan “işaretler” konsepti vaat ve rehberlik arasındaki farkı gösterir. Kuran’daki 1. hikâyede İbrahim halkını putperestlikten dönmeleri için uyarıyor. Tanrı’nın tehdidini onlara bildiriyor: “Allah’ın ayetlerini ve O’na kavuşmayı ‘yok sayıp inkar edenler’; işte onlar, Benim rahmetimden umut kesmişlerdir; ve işte onlar, acı azap onlarındır” (29:23). 2. Hikâyede onu ziyaret eden melekler İbrahim’e Lut kavmi hakkında şöyle diyor: “Ve orada, acı bir azaptan korkanlar için bir ayet bıraktık” (51:36-37).³⁵ İbrahim’i diğerlerinin arasında sayarak Tanrı diyor ki: “Biz elçilerimizi apaçık belgelerle gönderdik” (57:25). Kuran’da bu işaretler Yaratıcının varlığının kanıtları ve yargısının geleceğinin uyarı habercisidir.

Kutsal Kitap’ta mucizeler çoğunlukla Mısır’dan Çıkış’taki olayların etrafında ve evrensel kurtuluşun sağlandığı “ikinci Mısır’dan Çıkış” sayılabilecek Mesih olayının etrafında kümelenmiştir. Yaratılış’ta en büyük “işaretler” Tanrı’nın *antlaşmalarıyla* ilgili olarak gösterilenlerdir: Nuh’a gösterilen gökkuşağı (9:12-13, 17) ve İbrahim’e bildirilen sünnet (17:11) gibi. Tanrı’nın antlaşmayı törensel bir şekilde “mühürlemesi” İbrahim’in ülkeyi miras almakla ilgili sorusuna cevap olarak gösterilmiş görsel bir işaretti (15:8). Tanrı İbrahim’e onun için ne yapacağını söyledi ve sünnet antlaşmasını bir “antlaşma mührü” olarak ona bildirip soyundan geleceklere Tanrı’nın onlar için yaptıklarını hatırlatmasını istedi (Yar 17:7, 11; karş. Rom 4:11). Bu işaretler Tanrı’nın varlığı ile ilgili deliller değil, antlaşmalarla ilgili onaylarıydı.

İbrahim’in hikâyelerindeki *yıldız şekli*ni ele alalım. Yaratılış 15:5’te Tanrı İbrahim’i dışarı çıkarıyor ve ona yıldızları saymasını söylüyor. “İşte soyun bu kadar olacak” diyor. Yıldızlar Tanrı’nın yaşlı, kısır bir kadınla evli olan çocuksuz bir adama vaat ettiği çocukların sayısını

³⁴ Ismail R. Al Faruqi, "A Comparison of the Islamic and Christian Approaches to Hebrew Scripture," *Journal of Bible and Religion* 31, no. 4 (1963): 287-88.

³⁵ Neuwirth 136. Mezmurla 55. Sureyi karşılaştırırken şöyle diyor: “Kuran’daki yıkılan evler tasvirinin sunduğu anlamlı bir mesaj var. Bu toplumlarını elçilerin mesajlarını dinlemekten alıkoyarak kötülük yapanları cezalandırmak içindir. Angelika Neuwirth, "Two Views of History and Human Future: Qur’anic and Biblical Renderings of Divine Promises," *Journal of Qur’anic Studies* 10, no. 1 (2008): 1.

simgeliyor. Tanrı'nın yaratıcı gücü onun kurtarıcı vaatleriyle doğrudan ilişkilidir. Kuran'da ise İbrahim bir yıldız bakar ve der ki: "Tanrım budur." Ama yıldız gözden kaybolduğunda "ortadan kaybolan" şeyleri ilahi varlık olarak kabul etmeyi reddeder. Bunu ay ve güneşle de yaptıktan sonra "Ben bir muvahhit olarak yüzümü gökleri ve yeri yaratana çevirdim" der (6:79). Yıldızlar yaratılmış düzen ile sınırsız Yaratıcı arasındaki farkı vurgular. Tek tanrıcılığın gerçeğini ve Yaratıcıyı yaratılmışta görme ihtiyacını işaret eder.³⁶

Tanrı'nın İbrahim'e gösterdiklerini anlatan anlatıların bu karşılaştırması Kutsal Kitap'ta vaatlere yönelik ve Kuran'da ise rehberliğe yönelik olan vurguyu açığa çıkarmaktadır. Vaat ve rehberlik birbirinden tamamen ayrılması gereken şeyler olmasa da, Kutsal Kitap'ta anlatılan İbrahim'in vaadinin İsa'da gerçekleşmesi durumunun Kuran'daki İbrahim anlatısında bir karşılığı yoktur.

4. Tanrı'nın evinin yeri ve amacı

Yaratılış'ta İbrahim'in vaatlerine Tanrı'nın ona göstereceği belli bir ülke de dahildir. Hikâye ilerledikçe Tanrı İbrahim'e onun ve torunlarının göçmen olarak yaşayacakları bir gölgeyi miras alacaklarını söyler (12:7; 13:14-17). Gizemli kral-kahin Melkisedek İbrahim'i Şalem kentinin dışında kutsadı (14:17-20). Burası Kutsal Kitap geleneğinde Yerusâlim olarak yorumlanmıştır.³⁷ Rab ülke vaadini törensel antlaşmalarla güçlendirir (15;17). Hikâyenin doruk noktasında Tanrı İbrahim'i Moriya bölgesinde bir tepeye yönlendirir (22). Tarihler kitabına göre burası Yerusâlim'in dışındaki Tapınağın olduğu dağ olarak tanımlanmıştır (2Ta. 3:1). İbrahim burasını Tanrı'nın biricik oğlunu kendisine bağışladığı yer olduğu için "Rab sağlayandır" (Yahve Yire) olarak adlandırır. Burada geleceğe yönelik bir deyiş de öğreniyoruz: "Rab'bin dağında sağlanacaktır". Yeni Antlaşma bu tapınağı İsa'nın bedeni olarak tanımlar (Yu.2:19-22). İbrahim'in hayatındaki bu olay, Tanrı'nın kendi oğlunu 'bağışlamayışı' ile ilişkilidir; çünkü o dünyanın günahını ortadan kaldırmak için kurban olarak sunulmuştur (Rom.8:32; Yu.1:19; 3:16; İbr.10:10-14).³⁸ Strom'un ifade ettiği gibi, "Siyon Yahve'nin harekete geçtiği yerdir."³⁹ Yerusâlim Tanrı'nın Kutsal Yazılarda vaat ettiği tüm dünyayı kutsama görevinin başlangıç noktasıdır (Luka 24:46-49). Hristiyan dünya görüşü anlatısında günahın kefareti ve düşüşten bu yana insanlığı etkileyen kötülükten kurtulma Yerusâlim'in içinde ve etrafında sağlanmıştır.

Kuran'daki 3. İbrahim hikâyesinde İbrahim ve oğlu İsmail, Muhammed'in zamanından bu yana Mekke'de Müslümanların ibadet ettiği kutsal yapı Kabe'yi inşa etmektedirler. Bu

³⁶ İbrahim'in gençliğiyle ilgili bu tema hem İslami hem Yahudi gelenklerinde önemlidir. Hem Yahudi geleneğindeki genişletilmiş metinler, hem de İslami İbrahim anlayışında Tanrı'yı göksel bedenleri izleyerek tanıma düşüncesi vardır. (Jub. 12:17-18; Philo, Abr.69-71; Josephus, Ant. 1.167-168; Q 6:76-78).

³⁷ Bkz. Mezmurlar 76:2. Wenham'a göre "The Genesis Apocryphon (22:13) ve Josephus (Ant. 1.10.2 [1:180]) da Şalom'un kimliğini Yerusâlim ile tanımlar." Wenham, 1, 316.

³⁸ Yaratılış 22 ile ilgili bu Yeni Antlaşma anlayışı ve göndermeleri ile birlikte, buna yönelik bazı itirazları şurada ele aldım: Bristow, *Sharing Abraham?*, 91.

³⁹ Mark Strom, "From Promised Land to Reconciled Cosmos: Paul's Translation of 'Worldview,' 'Worldstory' and 'Worldperson'," in *The Gospel and the Land of Promise: Christian Approaches to the Land of the Bible*, ed. Tim Bulkeley Philip Church, Tim Meadowcroft, Peter Walker (Eugene, Oreg.: Pickwick Publications, 2011), 15.

hikâye ile ilgili ögeler Müslümanlar tarafından dualarında ve dinsel törenlerinde düzenli olarak tekrarlanır. Röportaj yaptığım kişiler kutsal bölgenin ve hac ibadetinin tamamen İbrahim kaynaklı olduğunu anlayışına sahiptiler ve İbrahim'in Hacer'i ve İsmail'i Tanrı'nın takdirine bırakıp gittiği Kuran hikâyesini detaylı bir şekilde anlattılar.⁴⁰ İbrahim ve Kabe'nin hikâyesi İslami dinsel törenlerin kaynağını oluşturmaktadır. İslami dünya görüşünde insanların Tanrı'yı hoşnut etmek için ihtiyaç duydukları peygamber rehberliğinin sonuncu ve en üstün olanı Mekke (ve Medine)'de verilmiştir. Son haliyle ve Muhammed aracılığıyla bildirilen bu peygamber rehberliği bu kutsal bölgeden tüm dünyaya yayılmak üzere yola çıkmıştır.

Yaratılış 22'deki İbrahim'in oğlunu neredeyse kurban etmek üzere olduğu yer açıkça ifade edilmiştir ve hatta vurgulanmıştır. Kuran'da bu bölge belirtilmemiştir ve önemsiz sayılmıştır (37:83-113). Kuran'daki hikâye İbrahim'in Tanrı'ya oğlunu kurban sunacak ölçüdeki örnek teslimiyetine odaklanmıştır. Ama bu olay yıllık Kurban Bayramı sırasında Mekke'de hac ibadetinin doruk noktası olarak anılır ve geleneksel olarak bu bölge ile ilişkilendirilir.

Hristiyan bakış açısında ülkenin asıl önemi *Tanrı'nın* halkı arasında *yaşaması*ydı. Tapınak Tanrı'nın halkının arasında yaşadığı yerd. Bu yüzden İsraililer orada dua ettiler ve sürgündelerken oraya doğru dua ettiler. Bu süreç Tanrı'nın İbrahim'e görünmeleri ve İbrahim'in sunakları kurmasıyla başladı. Moriya dağındaki sunak sırasında doruğa ulaştı. İslam Tanrı'nın Mekke'de tam olarak bulunduğu buna benzer bir yer belirtmez. Böyle bir tahminde bulunabiliyor olmamız, Tanrı'nın Kabe'de yaşadığı iddiasına yeterli değildir. Tanrı'nın dünyada belli bir yerde yaşıyor olduğu fikri İslami dünya görüşüne egemen olan Tanrının aşkınlığı düşüncesiyle uyumsuzdur.

Hristiyan bakış açısına göre Müslümanların Mekke'ye olan odağı, Kutsal Kitap'ta Yeruslaim'e verilen önemle karşıt niteliktedir. Ama belli bir mekanı ibadet yeri olarak belirlemek de geriye dönüş anlamına gelecektir çünkü İsa Mesih'in gelişiyile birlikte gerçek tapınanların Tanrı'yı hiçbir dünyasal konuma bağlı kalmadan öveceği zaman gelmiştir (Yu.1:14-18; 4:20-24). Ülke vaadi Kutsal Ruh'un Yeruslaim'e gelişiyile birlikte gerçekleşir (Elç.2). Bereket buradan gerçek göksel vatan vaadiyle birlikte yayılmaya başlar (İbr.11:13-16).

Bu ihtilaflı dünya görüşlerinde İbrahim tamamen farklı iki yer ile yakından ve ayrılamaz bir şekilde bağlantılıdır. Bu yerler Tanrı'nın insanlığa sağlayışı ile ilgili farklı algıları yansıtmaktadır.

5. İbrahim'in hikâyesinin sonu: ziyafet ve ateş

Son örneğim Kutsal Kitap'taki *Tamamlanma* kavramını Kuran'daki *Ahiret* anlayışıyla kıyaslıyor. Bu kıyas insanlık tarihinin nihai anlamı ve insana öldükten sonra ne olacağıyla ilgilidir. İncil'de odak halkıyla birlikte yaşamak üzere "*Tanrı'nın Dönüşü*" üzerine kuruludur. Tanrı'nın yücelik içindeki dönüşü tüm yaratılış, düşüş ve kurtuluş anlatısının

⁴⁰ Bu hikaye Hadislerde bulunuyor (*El-Buhari* 4:583-584), ve Kuran 14:37'yi İbrahim'in kurtuluş için ettiği duası olarak kabul ediyorlar. Bu konudaki tartışma için bkz. Firestone, *Journeys in Holy Lands*, 63.

“tamamlanışını” sağlayacaktır. İbrahim ile başlayan hikâyenin birçok kısmını birbirine bağlayacaktır. Kuran ise kişinin ruhunun “Tanrı’ya dönüşü”ne odaklanır. İbrahim putperest halkını şöyle uyarıyordu: “Allah’tan başka taptıklarınız, size rızık vermeye güç yetiremezler; öyleyse rızık Allah’ın Katında arayın, O’na kulluk edin ve O’na şükredin. Siz O’na döndürüleceksiniz” (29:17).

Kutsal Kitap’taki kıyamet sonrası ziyafet konseptini İbrahim’in hikâyesindeki iki göze çarpan *sofra sahnesi* ile ilişkili olarak düşünün: (1) Kahin-kral Melkisedek ile Yaratılış 14’teki yemek ve (2) Yahve’nin kendisiyle Yaratılış 18’deki yemek.⁴¹ Bu sahneler Rab döndüğünde gerçekleşecek büyük ziyafet ile ilişkili olabilirler.

İlk sahnede En Yüce Olan Rab’bin kahini Melkisedek *ekmek ve şarap* getirerek İbrahim’in zaferini kutsuyor (Yar.14:17-20). Melkisedek’e 110. Mezmur’da atıfta bulunuluyor. Yeni Antlaşma’ya göre bu dirilmiş ve tahtına oturmuş Mesih’in düşmanlarına karşı olan zaferiyle ilgilidir: “RAB ant içti, kararından dönmez: ‘Melkisedek düzeni uyarınca sonsuza dek kâhinsin sen!’” (Mez.110:1, 4; karş. Mat.22:41-45; İbr.10:12-13). Yeni Antlaşma’da İbrahim’in bu hikâyesi Mesih aracılığıyla gelen kurtuluşa bağlanmıştır çünkü o “Meliksedek düzeni uyarınca kahindir” (İbr.6:20; 7:17). İsa ölümünün yaklaştığının kurtuluşa ilişkili önemini açıklarken Son Akşam Yemeğinde *ekmek ve şarap* paylaşmıştır. Çarmıha gerilişi sırasında İsa’nın bedeni sunulmuş ve kanı günahların bağışlanması için dökülmüştür. Kuran’daki dünya görüşü elbette İsa ile ilgili bu bakışı desteklemez.

Kutsal Kitap’taki anlatıda bulunan bu kâhinsel unsur küçümsenemez. O sadece vahiy ve yasa ile birlikte peygamber ve kral değil, sunak ve kurban ile birlikte kâhindir de. İbrahim Rab’bin adını çağırırken sunağı kurar. Rab İbrahim’i oğlunu belli bir tepedeki sunakta yakmalık sunu olarak sunmaya çağırır. Bu temalar anlatı boyunca devam eder. Hristiyanlar İsa’nın kâhinsel bir şekilde kendini sunmasını ve kıyamet sonrası yeniden dirilişiyle birlikte yapılacak ziyafeti anmak için O “geri dönene kadar” *ekmek ve şarap* paylaşırlar. (1Ko.11:26; karş. 15:23-26). Bu açıdan İbrahim’in Melkisedek ile yediği yemek hem Akşam Yemeği hem de nihai ziyafeti işaret ediyor olarak anlaşılabilir.

Kuran’a göre İbrahim ve Kabe Kurban Bayramı ile ilişkilidir. Ama bu kurtaran bir kurban değildir, sadece İbrahim’in neredeyse oğlunu feda edeceği büyük teslimiyetinin anılmasıdır. İslami dünya görüşünde kurtarma ne gerekli ne de mümkündür. Kuran “kimsenin birbirinden yardım görmeyeceği günde” hem “aracılığı” hem de “kefareti” reddeder (2:48; karş. 6:164; 17:15). İbrahim şu duayı etmiştir: “Rabbimiz, hesabın yapılacağı gün, beni, anne-babamı ve mü’minleri bağışla” (14:40-41; karş. 60:4-5).

İkinci Yaratılış sahnesinde Rab bizzat İbrahim’i iki meleğiyle birlikte ziyaret eder ve onun sofrasına katılıp yemek yer. Standart bakış açısına göre bu sahne Müjdelerdeki sofra sahneleriyle uyumludur, özellikle de Luka’nın anlatısında Rab insanları ziyaret edip onlarla sofraya oturmuştur. Bu bölümlerde “İbrahim’in gerçek çocukları” Zakay gibi Rab’bi istekle sofralarına çağıranlardır. İbrahim de böyle yapmıştı (Luka 19:1-10). Yaratılış’ta çizilen tablo

⁴¹ Ayrıca Lut Sodom’daki iki melek için (19:3), İbrahim ise İshak sütten kesildiği gün ziyafet veriyor. (Gen 21:8).

ayrıca Rab'bin tüm uluslardan kurtulmuşların arasında yaşayacağı tamamlanmayla da uyumludur. Orada uzun zamandır beklenen ziyafet verilecektir (Luka 22:16).⁴² “Size şunu söyleyeyim, doğudan ve batıdan birçok insan gelecek, Göklerin Egemenliği'nde İbrahim'le, İshak'la ve Yakup'la birlikte sofraya oturacaklar.” (Mat.8:11; karş. 26:29).

Kuran'ın bakış açısına göre ölümden sonraki hayatta mutluluğa erenler İbrahim gibi “doğru rehberliği” izleyenlerdir. “İbrahim (tek başına) bir ümmetti; Allah’a gönülden yönelip itaat eden bir muvahhiddi” (16:120-22). Diğer yandan ateşe atılacaklar ise “yanlış rehberliği” izleyenlerdir. İbrahim “Ve beni (insanların) diriltilecekleri gün küçük düşürme” diye dua eder. (26:88-90).

Peygamber İbrahim halkını Yargı Günü ve Ateş ile ilgili uyarır (26:90-102; 29:105). *Ziyafet* Kuran'ın cennet tasvirinde geçen bir unsurdur: “içenler için lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır” (47:15; karş. 14:16). Tanrı İbrahim’e der ki: “inkar edeni de az bir süre yararlandırır, sonra onu *ateşin* azabına uğrattırım” (2:126).

Kıyametten sonraki yaşamın *bireyselliği* ile ilgili Kutsal Kitap ve Kuran tasvirlerinde önemli bir benzerlik vardır. İkisi de dünyadayken yaptığı işlere göre her bireyin ölümden diriltilip yargılanacağını söyler. İkisi de cenneti doğruların gittiği yer, korkunç Ateşi ise doğru olmayan kişilerin gittiği yer olarak öngörür. İsa zengin bir adamı *ateşte*, Lazar ve İbrahim’i uzaktan gördüğü ziyafetten mahrum olarak tasvir eder (Luka 16:22-31). Ama kıyamet sonrası öngörülerini ölüm sonrası bireysel bir kader yerine tüm Kutsal Kitap anlatısının tamamlanması olarak görürsek, görünürdeki benzerlik büyük ölçüde azalır.

Sonuç

Bu ciltteki yazılar Kutsal Kitabı İslami bağlamda okuma ve yorumlama ile ilgili sorular yöneltmektedir. Bu makalede gösterdiğim öyküleyici dünya görüşlerinde İbrahim kıyaslaması yöntemi, tam olarak kesişmeseler de Kutsal Kitaptaki hikâyeler ve Kuran’daki ilgili hikâyeler arasında karşılıklı bir ilişki kuruyor. Bu anlatılar ait oldukları daha büyük anlatı ve örgülerden ayıramaz nitelikte oldukları için Kutsal Kitap anlatılarındaki birçok detay, okuyucunun gözünde İslami bağlam ile ilgili taze bir anlam kazanıyor. Kutsal Kitabı bu yüksek farkındalıkla okuduğumda birçok beklenmedik yerde Kuran’ın sunduğu dünya görüşü ile aralarında hem uyum, hem de farklılık görüyorum.

Türk Müslümanların kendi İbrahim hikâyelerini anlatmaları ve yorumlamaları ile birlikte çalışarak onların dünya görüşleri hakkındaki anlayışımı ve takdirimi genişlettim. Moyaert’in belirttiği gibi, “Dinler-arası diyalog diğer dindarların hikâyelerini dinleyebileceğimiz ve dünyalarına girebileceğimiz yerdir.”⁴³ Karşılaştırmalı teolojiye açık bir yaklaşım uygulamak hem kişinin kendi kutsal yazılarına sadakatini, hem de diğerine karşı dürüst olmayı gerektirir.

⁴² Bu Rab'bin “ölümü sonsuza dek yutacağı” zamandır (1Ko. 15:54, Ysa. 25:8’e gönderme). Bu ziyafetten Ysa. 55:1-5’te Davut’un antlaşmasıyla ilişkili olarak tekrar bahsediliyor. Bu antlaşma İbrahim ile olan antlaşmanın devamıydı. Bkz. Robin Routledge, *Old Testament Theology: A Thematic Approach* (Nottingham: Apollos - IVP, 2008), 235-36.

⁴³ Marianne Moyaert, "Interreligious Dialogue and the Debate between Universalism and Particularism: Searching for a Way out of the Deadlock," *Studies in Interreligious Dialogue* 15, no. 1 (2005): 15.

Tezimde Kuran'ın kendi kendisini anlatmasına ve Türk Müslümanların yorumlamasına izin vererek bunu sağlamaya çalıştım. Ancak diğerlerini anlamak ve hikâyelerini dinlemek dinler-arası sohbetinin tek amacı değildir. Hem Hristiyan misyonu, hem de Müslüman Dava'sında sohbet ikna ve/veya inanç savunması konularına da hizmet edebilir. Zaten eğer bu inançların çağrılarının en merkezi "DNA"sı misyon/Dava çağrısı ise, bundan nasıl kaçınılabılır?⁴⁴ Anladığım kadarıyla, karşılaştırmalı teolojik görüşler yoluyla yapılan Kutsal Kitap yorumu, Hristiyanların hikâyelerini doğru anlatmalarına, imanlarını savunmalarına ve İslami düşünceyi ikna edici bir yolla karşılamalarına yardımcı olmaktadır. Önceki çağlarda düşünceli Hristiyanların Kutsal Kitabı Yunan filozofları ya da Yahudilerin yöneltebileceği sorulara cevap verebilecek nitelikte okumaları gibi, bugün İslami bağlamda yaşayan Hristiyanların da Kutsal Kitabı Kuran'ın Kutsal Kitabın dünya görüşüne yönelttiği sorularla ilgili bir farkındalıkla okumaları gereklidir. Kutsal Kitabı okuyan Müslümanlar da bakış açılarının dikkatli bir şekilde anlaşılmasını hak ediyorlar.

İbrahim figürü hem Kutsal Kitap'taki hem Kuran'daki dünya görüşlerinde bütünün ayrılmaz bir parçası olsa da, onlarla ilgili anlayışlardaki uyumsuzluklar iki farklı hikâyenin farklılığından kaynaklanıyor. Bu bazen ifade edildiği gibi aynı hikâyenin iki farklı aktarımı değildir. İbrahim hikâyelerindeki kısıtlı ortak zemin, ilişkili ama örtüşmeyen hikâyeleri incelediğimizde ve Hristiyanlarla Müslümanların bu hikâyeleri kullanma amaçlarını göz önünde bulundurduğumuzda, oldukça azalmaktadır. Ama bu hikâyeleri bu şekilde karşılaştırmak farklı dünya görüşleri konusunda ortak bir anlayış oluşturmada faydalı olabilir. Ayrıca bu özellikle artmakta olan İslami bağlamlarda yapılan Kutsal Kitap yorumlarına netlik kazandırmakta ve onları zenginleştirmektedir.

⁴⁴ Bristow, *Sharing Abraham?*, 20-23.

Kaynaklar

- Abdullah, Muhammad , and Muhammad Junaid Nadvi. "Understanding the Principles of Islamic World-View." *The Dialogue* VI, no. 3 (2011): 268-89.
- Al Faruqi, Ismail R. "A Comparison of the Islamic and Christian Approaches to Hebrew Scripture." *Journal of Bible and Religion* 31, no. 4 (1963): 283-93.
- Alexander, T. D. *Abraham in the Negev: A Source-Critical Investigation of Genesis 20:1-22:19*. Carlisle, Cumbria: Paternoster, 1997.
- Ali, Abdullah Yusuf. "Quran English Translation and Commentary." <http://www.quran4u.com/Tafsiraya/Index.htm>.
- Asad, Muhammad. *The Message of the Qur'an*. Kindle ed.: The Book Foundation, 2008.
- Ayoub, Mahmoud M. *The Qur'an and Its Interpreters*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Bartholomew, Craig G. *Canon and Biblical Interpretation*. The Scripture and Hermeneutics Series. Grand Rapids: Zondervan, 2006.
- Bayraklı, Bayraktar *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 21 vols. Istanbul: Bayraklı Yayınları, 2003.
- . *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri (Qur'an Tafsir in the Light of a New Understanding)*. 21 vols. Vol. 2, Istanbul: Bayraklı Yayınları, 2003.
- Blowers, Paul M. "The Regula Fidei and the Narrative Character of Early Christian Faith." *Pro Ecclesia* 6, no. 2 (1997): 199-228.
- Bristow, George. "Abraham in Narrative Worldviews: Reflections on Doing Comparative Theology through Christian–Muslim Conversation in Turkey." Chap. 2 In *Biblical Interpretation in Islamic Context: Qur'anic Conversations*, edited by Danny Crowther, Shirin Shafaie, Ida Glaser and Shabbir Akhtar. Routledge Biblical Interpretation in Islamic Context Series, 31-44. New York: Routledge, 2017.
- . *Sharing Abraham?: Narrative Worldview, Biblical and Qur'anic Interpretation and Comparative Theology in Turkey*. Cambridge, Mass: Doorlight Academic, 2017.
- Calder, Norman. "From Midrash to Scripture: The Sacrifice of Abraham in Early Islamic Tradition." *Le Muséon: Revue d'etudes orientales* 101, no. 3-4 (1988): 375-402.
- Emiroğlu, H. Tahsin. *Esbab-I Nüzul: Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri Ve Tefsirleri (Qur'anic Verse Revelation Context and Interpretation)*. 15 vols. Istanbul: Yasin Yanınevi, 2013.
- Firestone, Reuven. "Comparative Studies in Bible and Qur'an: A Fresh Look at Genesis 22 in Light of Sura 37." In *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*:

- Essays in Honor of William M. Brinner*, edited by William M. Brinner, 169-84: Brill, 2000.
- . *Journeys in Holy Lands: The Evolution of the Abraham-Ishmael Legends in Islamic Exegesis*. Albany: State University of New York Press, 1990.
- Goheen, Michael W., and Craig G. Bartholomew. *Living at the Crossroads: An Introduction to Christian Worldview*. Grand Rapids: Baker Academic, 2008.
- Grüneberg, Keith N. *Abraham, Blessing and the Nations: A Philological and Exegetical Study of Genesis 12:3 in Its Narrative Context*. Beihefte Zur Zeitschrift Für Die Alttestamentliche Wissenschaft. Vol. 332, Berlin: Walter de Gruyter, 2003.
- Grypeou, Emmanouela, and Helen Spurling. "Abraham's Angels: Jewish and Christian Exegesis of Genesis 18–19." In *The Exegetical Encounter between Jews and Christians in Late Antiquity*, edited by Grypeou and Spurling, 182-203. Leiden: Brill, 2009.
- Hansen, G. Walter. *Abraham in Galatians: Epistolary and Rhetorical Contexts*. Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series. Sheffield: JSOT Press, 1989.
- Hawting, Gerald R. "The Religion of Abraham and Islam." In *Abraham, the Nations, and the Hagarites : Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, edited by Martin Goodman, Geurt Hendrik van Kooten and J. van Ruiten, xxxv, 577 p. Leiden ; Boston: Brill, 2010.
- Hays, Richard B. *Reading Backwards: Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness*. Waco: Baylor University Press, 2014.
- Hong, K.S. "An Exegetical Reading of the Abraham Narrative in Genesis: Semantic, Textuality and Theology." University of Pretoria, 2007.
- Kalkan, Ahmed. *Kavram Tefsiri*. Kavram Tefsiri. 11 vols. Vol. 4, Istanbul.
- Klinghoffer, David. *The Discovery of God: Abraham and the Birth of Monotheism*. 1st ed. New York: Doubleday, 2003.
- Lowin, Shari L. "Abraham in Islamic and Jewish Exegesis." *Religion Compass* 5, no. 6 (2011): 224-35.
- . *The Making of a Forefather: Abraham in Islamic and Jewish Exegetical Narratives*. Islamic History and Civilization. Leiden: Brill, 2006.
- Markham, Ian S., and Suendam Birinci Pirim. *An Introduction to Said Nursi: Life, Thought and Writings*. Farnham: Ashgate, 2011.
- Maududi, Syed Abu-Ala'. "Surah Introductions to the Qur'an." Center for Muslim-Jewish Engagement, University of Southern California, <http://www.cmje.org/religious-texts/maududi/index.php>.

- Moyaert, Marianne. "Interreligious Dialogue and the Debate between Universalism and Particularism: Searching for a Way out of the Deadlock." *Studies in Interreligious Dialogue* 15, no. 1 (2005 2005): 36-51.
- Murata, Sachiko, and William C. Chittick. *The Vision of Islam*. Visions of Reality. New York: Paragon House, 1994.
- Neuwirth, Angelika. "Two Views of History and Human Future: Qur'anic and Biblical Renderings of Divine Promises." *Journal of Qur'anic Studies* 10, no. 1 (2008): 1-20.
- Oliphint, K. Scott. *God with Us: Divine Condescension and the Attributes of God*. Wheaton: Crossway, 2012.
- Reynolds, Gabriel Said. *The Emergence of Islam: Classical Traditions in Contemporary Perspective*. Minneapolis: Fortress Press, 2012.
- Routledge, Robin. *Old Testament Theology: A Thematic Approach*. Nottingham: Apollos - IVP, 2008.
- Sarwar, Ghulam. *Islam, Beliefs and Teachings*. 3rd ed. London: Muslim Educational Trust, 1984.
- Searle, John R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. London: Cambridge University Press, 1969.
- Shah, Zulfiqar Ali. *Anthropomorphic Depictions of God: The Concept of God in Judaic, Christian and Islamic Traditions: Representing the Unrepresentable*. Herndon, Va.: International Institute of Islamic Thought, 2010.
- Steinmetz, Devora. *From Father to Son: Kinship, Conflict, and Continuity in Genesis*. Literary Currents in Biblical Interpretation. 1st ed. Louisville, Ky.: Westminster/John Knox Press, 1991.
- Strom, Mark. "From Promised Land to Reconciled Cosmos: Paul's Translation of 'Worldview,' 'Worldstory' and 'Worldperson'." In *The Gospel and the Land of Promise: Christian Approaches to the Land of the Bible*, edited by Tim Bulkeley Philip Church, Tim Meadowcroft, Peter Walker, 14-27. Eugene, Oreg.: Pickwick Publications, 2011.
- Tennent, Timothy C. *Theology in the Context of World Christianity: How the Global Church Is Influencing the Way We Think About and Discuss Theology*. Grand Rapids: Zondervan, 2007.
- Vanhoozer, Kevin J. "Introduction." In *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, edited by Kevin Vanhoozer, 19-25. Grand Rapids: Baker Academic, 2005.
- Walsh, Brian J., and J. Richard Middleton. *The Transforming Vision: Shaping a Christian World View*. Downers Grove: InterVarsity Press, 1984.
- Waltke, Bruce K., and Cathi J. Fredricks. *Genesis: A Commentary*. Grand Rapids: Zondervan, 2001.

- Watson, Francis. *Paul and the Hermeneutics of Faith*. London: T & T Clark International, 2004.
- Wenham, Gordon J. *Genesis 1-15*. Word Biblical Commentary. Vol. 1, Waco: Word Books, 1987.
- Witztum, Joseph. "The Foundations of the House (Q 2: 127)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72, no. 01 (2009): 25-40.
- Wolters, Albert M. *Creation Regained: Biblical Basics for a Reformational Worldview*. 2nd ed. Grand Rapids: Eerdmans, 2005.
- Wright, Christopher J. H. *The Mission of God's People: A Biblical Theology of the Church's Mission*. Grand Rapids: Zondervan, 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi *Hak Dîni Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 1995.
- Yudkowsky, Rachel. "Chaos or Chiasm? The Structure of Abraham's Life." *Jewish Bible Quarterly* 35, no. 2 (2007).
- Türkçe Kuran'ın Ali Bulaç çevirisi kullanıldı, online olarak <http://www.turckekuran.net> adresinde yer alıyor.